

A III. osztályos gimnáziumi fizikakönyv megemlíti (a 116. lapon), hogy Kepler három bolygótörvényéből a Newton-féle gravitációs törvény levezethető.

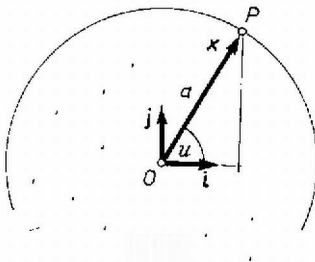
Ebben a cikkben megmutatjuk, miképpen látható be a középiskolai matematika eszközeinek segítségével, hogy a bolygókra a Naptól mért távolság négyzetével fordítottan arányos erő hat.

A Kepler-mozgás származtatása körmozgásból. Vegyünk fel a síkban két merőleges egységvektort, $\mathbf{i}$ -t és $\mathbf{j}$ -t. (Ha $\mathbf{i}$ -t pozitív irányban $\frac{\pi}{2}$ szöggel elforgatjuk, az így kapott vektor legyen egyenlő $\mathbf{j}$ -vel. A szöveget radiánokban mérjük.)

Az

$$(1) \quad \mathbf{x} = a[(\cos u)\mathbf{i} + (\sin u)\mathbf{j}]$$

vektor P végpontja – ha u tetszés szerint változhat, a pedig állandó – körpályán mozog, melynek sugara a (1. ábra).

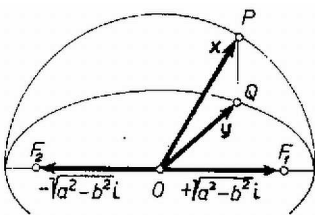

1. ábra

Származtassunk e körből ellipszist összenyomással, szakszerűbben szólva b/a arányú merőleges affinitással ($0 < b/a \leq 1$); az affinitás tengelye legyen a kör $\mathbf{i}$ irányvektorú átmérője. A P pont képe az

$$(2) \quad \mathbf{y} = a(\cos u)\mathbf{i} + b(\sin u)\mathbf{j}$$

helyvektorú Q pont (2. ábra).

2. ábra

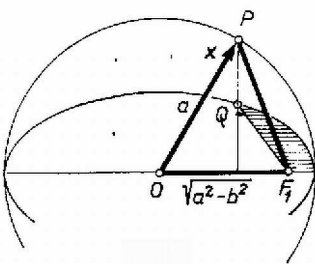
Míg P az a sugarú kört futja be, Q ellipszispályán halad végig. Ezen ellipszis fél nagytengelye a , fél kistengelye b ; az a sugarú kör az ellipszis főköre.

Megmutatható, hogy a Q pontnak a $\sqrt{a^2 - b^2}\mathbf{i}$ helyvektorú F_1 , és a $-\sqrt{a^2 - b^2}\mathbf{i}$ helyvektorú F_2 pontoktól mért távolság-összege állandó s egyenlő $2a$ -val; F_1 és F_2 az ellipszis gyújtópontjai vagy fókuszai.

Q tehát ellipszispályán kering, mint a bolygók Kepler 1. törvénye szerint. E törvény kimondja még, hogy a Nap a pálya egyik gyújtópontjában van.

Kepler időegyenlete. A következőkben összefüggést vezetünk le az u szög s a t idő között Kepler 2. törvénye alapján. Ez megállapítja, hogy a Napot (az egyik fókuszot) a bolygóval összekötő vezérsugár által t idő alatt sűrt terület egyenesen arányos t -vel.

Vizsgáljuk először a körmozgást végző P pontot. Növekedjék a t idő alatt az $\mathbf{x}$ vektor irányszöge zérusról az u értékre; $\mathbf{x}$ eközben $\frac{1}{2}a^2u$ területű köríket sűrol. Mekkora az a terület, amelyen ez idő alatt az ellipszis jobb oldali F_1 gyújtópontjából P -hez vont F_1P egyenes szakasz seper végig? (Lásd a 3. ábrát.)

3. ábra

Ezt úgy kapjuk meg, hogy a körcikk $\frac{1}{2}a^2u$ területéből levonjuk az OF_1P háromszög területét. Az előző szakaszban láttuk: F_1 távolsága az O középponttól $\sqrt{a^2 - b^2}$; ez a háromszög alapja. Magassága $a \sin u$; a levonandó terület tehát $\frac{1}{2}\sqrt{a^2 - b^2}a \sin u$. Az F_1P egyenes szakasz eszerint t idő alatt $\frac{1}{2}a^2(u - \varepsilon \sin u)$ területet sűrol, ahol $\varepsilon = \sqrt{a^2 - b^2}/a$.

Az a terület, melyet az F_1 fókuszról az ellipszispályán haladó Q -hoz húzott F_1Q egyenes szakasz sűrol a t idő alatt (a 3. ábrán vonalkázva), az előbb említett területből b/a arányú összenyomással kapható. Számértéke az előbbiének b/a -szorosa:

$$(3) \quad \frac{1}{2}ab(u - \varepsilon \sin u).$$

(Egy A területű síkidomból λ arányú összenyomással kapott síkidom területe λA . Ezt könnyen beláthatjuk pl. háromszög esetében, de igaz bármilyen síkidomra.)

Annak feltétele, hogy az F_1 gyújtópontból Q -hoz vont F_1Q „vezérsugar” által t idő alatt sűrolt terület t -vel arányos legyen:

$$(4) \quad u - \varepsilon \sin u = \omega t,$$

ahol $\omega = 2\pi/T$ állandó; T az az idő, mely alatt u zérusról 2π -re nő (keringési idő). Ez az összefüggés biztosítja, hogy Q ellipszispályáján a 2. Kepler-törvénynek megfelelően kering; (4) neve: Kepler időegyenlete.

A sebesség. Határozzuk meg a Kepler-mozgást végző Q pont sebességét. Az u szögnek megfelelő t időt részletebben $t(u)$ -val jelöljük, $\mathbf{y}$ helyett is $\mathbf{y}(u)$ -t írunk. Ha u -t megnöveljük Δu -val, az $\mathbf{y}$ vektor $\mathbf{y}(u + \Delta u) = y(u) + \Delta \mathbf{y}$ -ra, $t(u)$ pedig $t(u + \Delta u) = t(u) + \Delta t$ -re változik. A $\Delta \mathbf{y}/\Delta t$ átlagsebesség-vektort így írjuk fel:

$$(5) \quad \frac{\Delta \mathbf{y}}{\Delta t} = \frac{\Delta u}{\Delta t} \frac{\Delta \mathbf{y}}{\Delta u}.$$

Az $\mathbf{y}$ vektort (2) mint u függvényét adja meg, u és t között (4) ad kapcsolatot. Ezen összefüggések alapján (5) jobb oldalának két tényezőjét így írhatjuk:

$$(6) \quad \frac{\Delta u}{\Delta t} = \frac{\omega}{1 - \varepsilon \frac{\Delta \sin u}{\Delta u}}, \quad \frac{\Delta \mathbf{y}}{\Delta u} = a \frac{\Delta \cos u}{\Delta u} \mathbf{i} + b \frac{\Delta \sin u}{\Delta u} \mathbf{j};$$

itt $\Delta \cos u = \cos(u + \Delta u) - \cos u$, $\Delta \sin u = \sin(u + \Delta u) - \sin u$. Ezeket a kifejezéseket helyettesítsük be (5)-be.

A sebességet a t pillanatban az átlagsebesség határértéke adja meg:

$$(7) \quad \mathbf{v} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \mathbf{y}}{\Delta t}.$$

A harmonikus rezgőmozgás sebességének és gyorsulásának meghatározásakor megtanultuk, mi a határértéke $\cos u$ és $\sin u$ differenciahányadosának:

$$(8) \quad \lim_{\Delta u \rightarrow 0} \frac{\Delta \cos u}{\Delta u} = -\sin u, \quad \lim_{\Delta u \rightarrow 0} \frac{\Delta \sin u}{\Delta u} = \cos u.$$

Az (5), (6), (7), (8) egyenleteket felhasználva kapjuk:

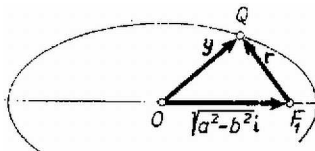
$$(9) \quad \mathbf{v} = \frac{\omega}{1 - \varepsilon \cos u} [-a(\sin u) \mathbf{i} + b(\cos u) \mathbf{j}].$$

A gyorsulás. A következőkben a Kepler-mozgást végző Q pont gyorsulását határozzuk meg.

Előkészítésképpen bevezetjük az

$$(10) \quad \mathbf{r} = \mathbf{y} - \sqrt{a^2 - b^2} \mathbf{i}$$

vektort, mely az F_1 fókusz Q -val (a Napot a bolygóval) köti össze (4. ábra).

4. ábra

A (2) kifejezés és a $\sqrt{a^2 - b^2} = \varepsilon a$ egyenlőség felhasználásával $\mathbf{r}$ -et így írhatjuk:

$$(11) \quad \mathbf{r} = a(\cos u - \varepsilon)\mathbf{i} + b(\sin u)\mathbf{j}.$$

Számítsuk ki ezen vektor $\mathbf{r}$ hosszát. Képezve az egymásra merőleges összetevők hosszának négyzetösszegét, Pitagorasz tétele értelmében kapjuk:

$$(12) \quad r = \sqrt{a^2(\cos u - \varepsilon)^2 + (b \sin u)^2} = \sqrt{a^2(\varepsilon^2 \cos^2 u - 2\varepsilon \cos u + 1)} = a(1 - \varepsilon \cos u);$$

itt a $\cos^2 u + \sin^2 u = 1$ azonosság segítségével $\sin^2 u$ -t $\cos^2 u$ -val fejeztük ki, majd felhasználtuk a $\sqrt{a^2 - b^2} = \varepsilon a$ egyenlőséget, végül a négyzetgyökvonás elvégzésekor figyelembe vettük, hogy $\varepsilon \cos u$ sohasem nagyobb 1-nél.

Rátérünk a gyorsulás kiszámítására. Mialatt a t idő $t + \Delta t$ -re növekszik, az u szög Δu -val nő; $\mathbf{v}$ megváltozását a Δt időtartam folyamán jelöljük $\Delta \mathbf{v}$ -vel. A $\mathbf{v}$ sebesség (9) kifejezésének felhasználásával $\Delta \mathbf{v}/\Delta t$ átlaggyorsulást így írhatjuk fel:

$$(13) \quad \frac{\Delta \mathbf{v}}{\Delta t} = \frac{\omega}{\Delta t} \left\{ -a \left[\frac{\sin(u + \Delta u)}{1 - \varepsilon \cos(u + \Delta u)} - \frac{\sin u}{1 - \varepsilon \cos u} \right] \mathbf{i} + b \left[\frac{\cos(u + \Delta u)}{1 - \varepsilon \cos(u + \Delta u)} - \frac{\cos u}{1 - \varepsilon \cos u} \right] \mathbf{j} \right\}.$$

Hozzuk közös nevezőre a szögletes zárójelben álló hányadosfüggvényeket. A közös nevező $[1 - \varepsilon \cos(u + \Delta u)](1 - \varepsilon \cos u)$. Az $\mathbf{i}$ előtt szorozóként álló szögletes zárójel számlálója

$$(14) \quad \sin(u + \Delta u) - \sin u - \varepsilon [\sin(u + \Delta u) \cos u - \sin u \cos(u + \Delta u)],$$

a $\mathbf{j}$ előtt álló

$$(15) \quad \cos(u + \Delta u) - \cos u.$$

A $\Delta \sin u = \sin(u + \Delta u) - \sin u$, $\Delta \cos u = \cos(u + \Delta u) - \cos u$ rövidítésekkel (14) a

$$(16) \quad \Delta \sin u - \varepsilon(\cos u \Delta \sin u - \sin u - \Delta \cos u),$$

(15) a

$$(17) \quad \Delta \cos u$$

alakban írható fel. Célszerű ezen kívül (13) jobb oldalát Δu -val megszorozni és elosztani. A $\Delta \mathbf{v}/\Delta t$ átlaggyorsulás számára ezen átalakítások elvégzése után a következő kifejezést kapjuk:

$$(18) \quad \frac{\Delta \mathbf{v}}{\Delta t} = \frac{\Delta u}{\Delta t} \frac{\omega}{[1 - \varepsilon \cos(u + \Delta u)](1 - \varepsilon \cos u)} \left\{ +a \left[(1 - \varepsilon \cos u) \frac{\Delta \sin u}{\Delta u} + \varepsilon \sin u \frac{\Delta \cos u}{\Delta u} \right] \mathbf{i} + b \frac{\Delta \cos u}{\Delta u} \mathbf{j} \right\}.$$

A gyorsulást a t pillanatban az átlaggyorsulás határértéke adja meg. A $\Delta u/\Delta t$ differenciahányados (6) alatt felírtuk, a $\sin u$ és a $\cos u$ függvény differenciahányadosának határértékét ismerjük [lásd a (8) képletet]. A nevezőben álló $[1 - \varepsilon \cos(u + \Delta u)]$ határértéke $(1 - \varepsilon \cos u)$. A pillanatnyi gyorsulás

$$(19) \quad \mathbf{a} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \mathbf{v}}{\Delta t}$$

vektora számára így az

$$(20) \quad \mathbf{a} = \frac{\omega^2}{(1 - \varepsilon \cos u)^3} [a(\cos u - \varepsilon)\mathbf{i} + b(\sin u)\mathbf{j}]$$

kifejezést kapjuk (az utolsó lépésben még egyszer figyelembe vettük a $\cos^2 u + \sin^2 u = 1$ azonosságot).

A (20) egyenlet jobb oldalán a szögletes zárójelben (11) szerint az $\mathbf{r}$ vektor áll, mely F_1 -et Q -val (a Napot a bolygóval) köti össze. A nevezőben $1 - \varepsilon \cos u$ pedig (12) értelmében r/a -val egyenlő, ahol r az $\mathbf{r}$ vektornak a hossza. Célszerű lesz bevezetni az $\mathbf{r}^\circ = (1/r)\mathbf{r}$ jelölést ($\mathbf{r}^\circ$ egységvektor, mely az F_1 gyújtópontból Q felé mutat). Mindezt felhasználva, az $\mathbf{a}$ gyorsulásvektor számára kapott (20) kifejezés, ha mind a két oldalát megszorozzuk a bolygó m tömegével, a következő alakban írható fel:

$$(21) \quad m\mathbf{a} = -m\omega^2 a^3 \frac{\mathbf{r}^\circ}{r^2}.$$

Newton második mozgástörvénye értelmében a tömeg és a gyorsulás $m\mathbf{a}$ szorzata egyenlő az erővel. Látjuk: a bolygóra a Naptól mért r távolság négyzetével fordítottan arányos erő hat, Newton gravitációs törvényének megfelelően. Ezen erő irányát $\mathbf{a} - \mathbf{r}^\circ$ egységvektor határozza meg: az erővektor a bolygótól a Nap felé mutat.

Kepler (4) időegyenletével kapcsolatosan megállapítottuk, hogy $\omega = 2\pi/T$, ahol T a keringési idő. Így tehát $\omega^2 a^3 = (2\pi)^2 (a^3/T^2)$. A 3. Kepler-törvény kimondja: az a fél nagytengely köbének s a T keringési idő négyzetének hányadosa a Naprendszer minden bolygójára ugyanaz az érték. (Egyébként más úton meg lehet mutatni, hogy $\omega^2 a^3 = fM$, ahol M a Nap tömege, f pedig a bolygó s a Nap tömegétől független állandó.)

Megjegyzés. A fentiekben elkerültük a hivatkozást a különféle (pl. a hánvadosfüggvényre, közvetett függvényre érvényes) deriválási szabályokra. Ezekre hivatkozva a levezetést rövidebbé, gépiesebbé tehetjük.